

— Ինքան հիւրի հին Պրոմէյի կայսրութիւնէն
երկու դեպքան Ծ. Բաճանայտպետին առջեւ ելան
Պիրմայի հիմնական կայսր խեղճու հարտարտ
հետման է, բայց սրտանց քրիստոնէութեան շատ
միտած է, անոր համար աղլափառ եկեղեցւոյ
դէպքն իր մեծարանքը յայտնի նշանով որ ցուցնել
ուզեալով՝ առ դեպքանաց ձեռքովն իրեն առ բնա-
ներս խրկեց։ Մէկ ժամը ոսկիէ բաժակ մը, ապի-
բարեկով զարդարուած ոսկի խաւ՝ մը, ոսկի շղիկ
որ հռ. գեղեցիկ ծանրաբէն մասնի մը։ Պիրմայի
ուղղութեանն ու ար. կայսրի առ բնաներսն միայ մեկ
գեղեցիկ մասնի մ'ալ առեցուցին, եւ Բաճանայտ

լով, քննարկեալ այ իրօք են, իրենք ըսին՝ որ չէ թէ անասնոց յափշտակութիւնը պատճառ եղաւ մարդ- կան իրարու հետ ընկերանալու, հոգի մտնուանդ նոյն իսկ մարդկութիւնը, որով եւ իրարու հետ փարսնեցան, որովհետեւ մարդուն բնութիւնն առ անսնունդութիւն կը փախչի ու հարցադրակցութիւնն եւ ընկերութիւնը կը փնտռէ Բայց առ երկու կարծիքին մէջ մեծ տարբերութիւն մը չկայ. թէ պէտ եւ երկուքին բերած պատճառներն այլ եւ այլ են, բայց իրք նոյն է... Ինչու որ չէ թէ ամեն դի երկուքն մարդիկ ծնան կամ դուրս ե- լան... հասար մի միայն մարդ Լստառմէ կազ- մանցաւ... Բնութիւն եւ ով որ անխելք չէ նէ՝ կը տեսնէ ու կ'իմանայ՝ որ ի սկզբան անանկ ժո- ղովը կամ յազմութիւն մարդկան չէրաւ, ու ոչ երբեք երկրիս վրայ անանկ մարդիկ եղան որոնք աղայութեան հասակէն ետքը խօսեցաւ կարող չըլլային։

Եւ Հեկմանոս փիլիսոփաներուն եւ մատենա- գիտներուն այսպիսի անդէպ կարծիքները յառաջ բերելէն ետքը կ'ըսենք՝ որ քրիստոնէական կրո- նին երեւալովը Յայտնութեան վրայ աւելի պայ- ծառ լցնաւ տաղանդեղով, նոյն իսկ բնական լու- սով ճանչցուելու ճշմարտութիւններուն աւելի եւս պայծառ անայտն վրայ բնաւ չէր կրնար տա- ռակուիլ։ Իսկ անկից առաջ մանաւանդ հեկմանոսը ու իրենց փիլիսոփաներուն համար պէտք է ըսենք՝ որ առ տառաւածային Յայտնութեան յօտեն եւ ու- լիչ միջոցներէն դուրս ըլլալով՝ մարդկային աղբիւն նկատմամբ երբեք չառ ոլորտմական ճշմարտու- լեանց ծանօթութեանը չկրնան հասնիլ։ Դեւ Էթէ անոնց մէջէն ոմանք առ նիւթիս վրայ քանի մը բանաւոր ու հաւանքի ենթադրութիւններ հնա- լեցին նէ՝ անոնք ալ իրենց՝ մարդկային բնու- լեան վրայ բոլոր՝ խորունկ ցննութիւններէն յա- ռաջ եկան եւ ոչ թէ տողոյ անցից ու իրաց տեղեկութիւնէն։ Դիտողորսն կարծիքը թէ մար- դիկ փշտակեց կենդանաց փախէն ստիպելով՝ իսկ Վիտորուփոսին կարծիքը՝ թէ յանկարծ բոլորքած կրաճը տեսնելով՝ իրարու հետ ընկերացան ու անով խօսիլը հնարեցին, որոն առաջադիւնք են։ Եւստի ամանկ երեւելի նիւթի մը մէջ ամենւին իրեն։ փիլիսոփայ չեղողներն ու չգտնեցին, այն- պիսի երեւելի ու դրանքի յատկութիւն մը որ է լեզուն խօսելու համար բարձրանելն ու ան- ստան եւ իմացածը խօսելով բացատրելն ի բնէ ի մարդն հաստատած համարելով, հայտնայն- պիսի շնչին ու երեւակայական պատճառներէ յա- ռաջ եկած կարծիքով։ Երկուքն ալ քննարկեալն ան- ամեն իրենց նմանները՝ թէ որ քիչ մը ժամա- նակ ետքն ապրած ու աշխարհքին մէկ գին կերպ կերպ դիտարկուել ծաղկելու տեսնելէն ետքը Էթէ- բիկայի եւ ուրիշ նոր գտնուած երկրներուն բնակչոյր մէջ մասն ըլլային ու տեսնէին որ ա- մենքն ալ իրենց յատուկ լեզուն ունին, յայտ- ղութեանը կը խօսին ու ամեն բան կարգաւորուող խօսակցութեանը կը յայտնեն, եւ ստիպել վայ- ընելութեան ու անխելութեան փնտալի մէջ գրո- նուելով դեւ մէ կրակն ու ոչ ուրիշ կենաց կարեւոր գիտելու տեղեկակ եղած են, ան առ- տեն իրենց այն առաջադիւն կարծիքները մաքու- նէն ալ չէին անցընէր։

7. Ինչ եւ իցէ՝ հեկմանոս փիլիսոփաներու համար, քննարկեալ են Դիտողորս, Վիտորուփոս ու նմանները, յայտնութեան ու քրիստոնէութեան լուսնի զօրէ ըլլալուն՝ եւ բնական լուսնի աղ- զեցութեան ալ բոլոր պատշաճի չհասնելով՝ պայտիս սխալ կարծիքներ ունենալին կրնար ան- բաւար ըլլալ։ Բայց քրիստոնէայ փիլիսոփայից առ քննարկող համար, քննարկեալ են Ուրիշայ Ուման ու Ուրիշայի մարդկային, աննկրելի յանգձու- լիւն՝ մանաւանդ թէ մեծ միջոցութիւն է այս- պիսի կարծիքի մը հետեւիլը։ Եւստի միջին առա- ջնը՝ Ուրիշայի Ուման տառաւածութեանը դարձ- մէջ մատենագիր մը իր մէկ մատենին մէջ (գնալ, Գործ, Էթէ կապ, Գլխ. Եւստի) չէ թէ միայն Դիտողորսին ու Վիտորուփոսին կարծիքն ընդունելի կը ստպէ, հայտն եւեւ կը ծանայ անի- կա Ուրիշայի նիւսաւելոյն խօսքովը (Գլխ. Էթէ, Եւստի, Եւստի) հաստատուէ Բայց առ մարդուն այս- պիսի անհիմն ու անպայելուէ կարծիքը Ս. Կրի- ճոր չէ թէ միայն չհաստատուի, հոգալ քննարկեալ կը բարձրանան յայտնի կը տեսնուի՝ նոյն իսկ ան սեղմ ուր Սիմոն կը կործէ թէ սուրբ վարդա- պետն իր առ կարծիքն ունի, քննարկեալ նա եւ իր

ուրիշ գրքերուն մէջ անոր ներհակ յայտնա- պէս կը ստիպեցնէ։ Իսկ երկրորդն՝ որ է Ուր- ղորիքին (Հեկմէ՝ Էթէ, Մեկէ, Մեկէ, Գլխ. Է.) աւելի երկնաւորութեանը կը խօսի ու կ'ըսէ. «Դրաց բնութիւնն համեմատ միայն դատաւան բնութիւնն ու Յայտնութիւնը յնկատելով, որն որ տեսի տալիս առաջնորդ է, մարդ կը ստիպի Դիտողորսին ու Վիտորուփոսին կարծիքն ընդու- նել։ Բայց ասով Ուրիշայի չիկրնար արդարա- նալ. Դիտողորսն ու Վիտորուփոս իրք հեկմանոս կրնան միայն կշտաճութեանէ աղաւ, քննու որ ասոնք միայն բնական լոյսն իրենց առաջնորդ ու- նենալով՝ տանկ երեւելի նիւթի մը մէջ անմը- տաղիլի գտնուած ու սխալած են ալ նէ, յայտնի է որ անոր հետեւութիւնները չեն իմացած։ Սու- կայն անիմանալի բան մըն է՝ որ մարդ մը ինչ- պէս Ուրիշայի մը Յայտնութիւնն ընդունելէն ու անոր գլուխ ծռել յանձն առնելէն ետքը կարե- նայ ըսել՝ թէ իրաց բնութիւնն ան յայտնութեան հակառակ սկիզբներ մեղի կ'աղդէ կամ կը ցու- չընէ։ Բայց կամ՝ մարդկային բնական լոյսն ու Յայտնութիւնն երկու այլ եւ այլ միջոցներ կամ ջրանցներ են՝ որոնք մի եւ նոյն աղբիւրն են ըլլած ջուրը մեղի կը հասնեն։ ու միայն կը ապրեցին անիկա մեղի հասնելու եղանակին մէջ։ Եւստի Ուրիշայի մէջ բան աղբիւր աւելի մեծ կը տեսնի ու անոր աւելի մարդը բոլորածը մեղի կ'ուս, իսկ բնական բանը (մարդուն անիման- ետքը) մեղ անկից աւելի հեռու կը բռնէ ու ան ըզնուան աւելի տարբեր նիւթով խառնած ըն- դունելու փորձի մէջ կը գնէ. միայն թէ առ խառնուրդներ միշտ կրնան դուրս ու մարդը բոլորածին դատուիլ ու դուրս ձգուիլ։ Եւստի կը հետեւի՝ որ իրարմ ճշմարտ լոյսը չիկրնար չիտել չիտակ ու բարձրին յայտնութեան լուսնի հակառակ ըլլալ, ուստի եւ լեզուաց սկիզբն վրայ բանը յայտնութեան հակառակ կարծիք մը չիկրնար յառաջ բերել եւ ցուցնել։ Ուրեմն ան մարդն՝ որ բնական գործիքը մեկնելու համար Եւստիութեան հակառակ ըլլալ դուրս ձգելու մը երեւակայելու կամ ընդունելու կը յանգնէ՝ ճշմարտութեան ու ստիպ տեղեկութիւնն մը չտեսնալէն ի զա- նաւ յանգնուէ հակառակորդ կը սեպուի ամե- նէն աւելի փաւերական փրկութեան մը՝ որն որ բանի մը ճշմարտութեան համար նոյն իսկ իրեն ամենայն ճշմարտութեանց հեկմանոս Լստառմէ առած է։ Եւ ահա այսպիսի ենթադրութիւն մըն է ըսելն՝ որ մարդուն լեզուն կամ խօսիլը Լս- տառմէ իրեն իր սակոյնման տանել տրուած բնա- կան ձիւք մը չէ, հայտն մարդիկ ետքն ի հարկէ ու ի դարձագրից ստիպելով անիկա կամայ կո- մայ կերպաւորած են։

8. Ուրիշ յիշուած երկու մատենագիրներն ի զա- նաւ կան ուրիշ քանի մը Եւստիութեան չէ- տեւող փիլիսոփաներ, որոնք առ կարծիքին բոլոր նկատմանց ինչ պաշտպան եղան։ Ինչպէս Մու- սկրիստոս կը գնէ՝ որ մարդկային աղբիւն ի սկիզբն առանց լեզուի եւ, միշտ, որ մարդիկ շատնա- լով ու ոյլ եւ ոյլ ձիւքը բամբակելով կամայ կամաց մանաւոր բարբառներ դասն։ Միշտպէս եւ Ուրիշ գաղղեացին ու Մուրիշ անգղիացին եւ ուրիշ քանի մը քննարկող պայտիս կարծիք- ներու շնչովն։ Եւստի, Ս. Ուրիշ, ու անկից ետքը Վալենտին անհաստատութեան գարնոյ բնաւորչոյ փի- լիսոփաները զմարդն իրեն Լապիկուրեանց բանը «Ուրեմն ու աղեղ անասունը» կը նկարագրեն. ու Վալենտին կ'ըսէ. «Մարդն իրեն գիտաւածով մը փայլունի ու խառն ի խառն երկրի մը վրայ ձգուած, որք մը դէս բարձրին լքուելով այն անմանով ձեռնարկն որն որ զիրք դուրս հանած էր, հարկ եղաւ որ ինք իրմ ընկերական կենաց առջի հիմնական սկզբները հնարէ գտնէ։ Ասոր ու նմաններուն կարծիքը՝ հին Լապիկուրեանց հա- մեմատ՝ մարդկային լեզուին ի հարկէ ստիպուած դուրս երելը, ու նախ եւ. առանց անասուններու ձայնին պէս աննշան անյայտ հնչիւններ սկսելով կայմունց ցուցնել կ'ուզէ։ Ինչպէս ան Լապիկու- րեանց մէկը Լապիկուրեան իր հետեւեալ տողն- բուն մէջը կը յայտնէ։

«Իսկ պետեւս որ աղբիւնը անասուններն կը ստիպեն Ուրեմն, համար ըլլալով՝ հանեն պէս պէս ձայն ներսն, Որքով իրաւ եւ եւս որ մարդիկները կարենան Ձայն գտն ձայնով նշանել իրեն իրարու անմանն։»

9. Ինչ կարծիքին վրայ ամենաձիւնն ու երկայն կը գրէ՝ Վալենտին Էթէ, Ս. Ուրիշ, իր քննու- լիւններուն հիմն զննելով՝ որ մարդը փայլեցնու- լիւնն փնտալի մէջ յառաջ եկած կամ ոտեղ- ծուած է. ու մարդիկ իրարու հետ ի սկիզբն անդ ուրիշ կապակցութիւն կամ ընկերակցութիւն չունեցան։ Բայց միայն որն որ անբան կենդանաց հետ ալ չունէին, այսինքն անասուններու մէջ ի-

րարու մօտ քննարկեալ առանց ընկերական կապի մը Բայց յիշուած նկատելու արժանի բան մըն է թէ Ուրիշ այսպիսի անարժան ու անպայել կարծիքն մը ինչ հետեւութիւն կրցաւ հանել՝ մարդկային լեզուին կամ մարդուն խօսելուն սկիզբը գտնե- լու համար։ Իր դրած սկիզբն կամ հիման վրայ հաստատուել կենալով՝ ամեն կերպ մեկնութիւն- ները փնտռեց, ամեն անասն կարծիքն զգուարու- լիւնները յուզեց, ու ամեն դիպոց հարցաւոր հակառակութիւններու եւ լուրջ փնտռութիւններու հանդիպելով, եւ ուրիշներուն առ կարծիս մէջ հարած կարծիքներուն անաւորութիւնը տեսնե- լով ստիպեցաւ այս ինչոյն առանց լուծանելու թողուլ։ Թեկմաններն անհեղձութիւնը մեղի չի- նկրնար հոս իր առ կարծիս վրայ գրածներն եր- կայն խօսքերով յառաջ բերել, միայն ընկեր- յայտնելուն առ բանիս վրայ դադարի մը տալու համար՝ իր խօսքերուն մէկ երկու փոքր հատու- ծը հաւ դնելը։ «Այս ալ շատերուն հետ կ'ընդի- ընէ, կ'ըսէ, որ լեզունները՝ հարց մարդ ու պա- կըներուն ընտանեկան կենակցութեան մէջ ծնան (սկսան)։ Բայց առ բնութիւն՝ չէ թէ միայն առ- ջեւելիս երբեք ընդգիծութիւնները չենք լուծել, հայտն նուեւ անոնց սխալութիւնը մէջ կ'ընդգիծել» որոնք քննութեան կամ բնական փնտալին վրայ խօսիլով՝ անոր մէջ անանկ զուարթարեւ կը խօսեն՝ որոնք ընկերակցութեան կամ ընկերա- կան կեանքին անստան են, ու կենսականը որ բնականը (դերձաւոր) մը միշտ իրարու հետ մեկ սեղ ժողովուած մի եւ նոյն բնակարանի մէջ կ'ապրի, ու անոր ամեն անպայելի կամ աննկրն իրենց մէջ անանկ նկրքն ու անուղական միա- լիւնն մը ունեն, քննարկեալ որ հիմայ մը մէջ կայ, ու մը իրարմ աննշանակ աղբիւն այլ եւ ոյլ շուհիւր մէջ իրարու հետ կը կապեն։ Բայց եւս ու նոյն որ այն նախնական (յառ Ուրիշ) բնական վայ- րենական) փնտալի մէջ մարդիկ ոչ տուն, ոչ հիւղ ու բնաւ եւ ոչ մէկ սեպհական տաղանած ունենալով՝ ամեն մէկն բոլոր գիտաց կը մնար ու կը նստէր՝ ուր որ կը հանգիստը, եւ շատ հեղ միայն գիտէր մը, ... եւ կ'ըսէր իր հետ կը փնտալին ինչ- պէս որ պատահումն առ իմն ու փոփոխը կ'աղ- դէր, առանց հարկ մ'ըլլալով՝ որ խօսքը կամ լեզուն իրենց իրարու հասկընդներու բանիւրուն թարգմանը կամ յայտնելու ըլլալ։ Ետքն դար- ձեալ դիւրս թեմաք իրար կը թողուին ու իրար մէ կը հեռանային։ Իսկ իրարմ մոյցն իր դուռներն իր կամովի կը մտնային իր լուսնի համար, (այսինքն իր կամին առաւանդներն նեղութիւն չընչելու համար), ետքը ստիպութիւնն ան զա- ւակներն իրեն սիրելի ընկելով՝ ալ անկից ետեւ անոնց կամի կու տար իրենց փոփոխը կամ անպայելի համար։ Երբ որ ասոնք ընչ մը մեծ- նալով իրենք իրենց արտադրութեան շափ գորու- լիւնն կը ստանային՝ կը փութային իրենց մարդ թողուլ, եւ որովհետեւ իրարմ բաժնուելէն ետքն իրար նորէն դանելու համար ուրիշ միջոց չու- նէին՝ Բայց իրար ալ բն չիտրուեցնելուն իրար ալ- ջին առջեւն ունենալը, կամաց կամաց ան առ- տիմանի կը հասնէին՝ որ ալ իրար չէին ճանաչար, իրարմ կ'ապրանային։ Եւստի այնպէս է նկատել որ տղան աւելի հարկաւորութիւնն ունենալով իր կարստութիւնները յայտնի բնութիւն, ուստի եւ իր մայն ունի շատ բան իմացելու եւ բնութիւն՝ քան թէ մայրն իր դաւկին, պէտք էր որ իրեն աւելի աշխատէր նոր գիտելու բնութիւն, ու ան լեզուն՝ որն որ կը բանեցնէր՝ բոլոր մեծագոյն մասին իր հնարքն ու գիտն ըլլար. եւ ահա առ բանը լե- զուաց թիւն պիտի կը շտաղկէր՝ որպէս որ խո- տող անձանց թիւր շատ է. որուն նաեւ կ'ոգնէ իրենց վարած աստանգական ու թափառական կենսին, որն որ ամենւին բարբառի մը առնել չիտար արմատանալու եւ հաստատութիւն գտնե- լու։ Ասան զի թէ որ ըսուելու ըլլալ թէ մայր զուակն կը սորվեցնէ կամ կը իմեղարէ (քե- լանը կը գնէ) խօսքերն իրմ ան ու ան բանը ինչոյնը համար, աւելի կը ցուցնէ թէ ինչ- պէս արդէն կերպաւորուած լեզուները կը սոր- վեցան, բայց չիտրուէր թէ ինչպէս պէտք է ան լեզուները կազմել։

Պիտէ շարունակելու
✠

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԿԵԴԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵ

Թիֆլիսէն Համալսարանի Կոմիտէին մը։

Համալսարան յառաջ տանելով շուտով մը ջրար- քի դարձի մը վրայ Զէյրէ անուամբ լաջ ու ծա- ռագործիկ գնել մը հաստալը։ Եւստի տեղերը տեղի- չի մը հանդիպելու, որն որ փոխադրելու ու զու- րանի տառնելով դարգաւորած գիտանողով, եր- կայն ծածանալ մարդկով պրոփի իշու մը վրայ հեկմա կ'երկար եւ իր քովէն տառնուհիւ տար-

1. Եւստիութեան հաստատութեան համար հոս մը միայն արեւմտ յառաջ բերելը չէր որ Ուրիշայի կարգաւորչոյն 1521ին հարաւորին յիշատակումը մէջ Մարտիանոս (Գաղղ) կ'ընէր. որ քառաւ նէ, անուրեղաց վարդէն ընտելեցնելը դեւ կ'ըսէր թէն Դանիւթար, բայց իրենց յատուկ լեզուն աննկրն ու կը խօսէին։ Մարտիանոս հոս հասած տառնելու ասոնց բնակարան- ները կրօնիկ առաւ, երբ որ վարդէններն ան դարձարեւ- լու տարան ու իրենց բնակարաններուն վրայ միմիկ դառ- լուց ունեան նէ՝ անիկա աշտոյնը դադարէ մը համարելով իրենց լեզուով խօսելու կը յայտնէին ու անկից գարհաւորով կը փախչէին ըստ լով, որ շուտով թէ զրեւնց ալ խանէն ու փարսուէ։ Ինչ աստիճանի վարդէնութեան մէջ էին, եւ յայտնի կարգաւ պրոփի լեզուն աննկրն ու կը խօսէին։

1. Գլխ. Էթէ 1088.
2. Բայց քան սկիզբն է. հեկմանոս անհաստատութեան ի մէջ մարդկուն։ Մուրիշ Է.

